

В. М. Тарасевич

ДО ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ТЕОРІЇ: КЛАСИЧНИЙ, НОВИЙ І НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Розглянуто етапи еволюції інституціональної теорії. Надано порівняльну характеристику базових положень класичного, нового та неоінституціоналізму, при цьому акцент зроблено на їх фінансових аспектах.

Evolution stages of institutional theory are considered. General positions, with the emphasis on financial aspect, of classic-, new- and neoinstitutionalism are compared.

Ключові слова: класичний інституціоналізм, новий інституціоналізм, неоінституціоналізм, фінансовий інституціоналізм, інституціональна еволюція, інститут, організація.

“Старому”, традиційному, або класичному, інституціоналізму та його сучасним послідовникам (теоріям ігор, неповної раціональності, регуляції й дирижизму, конвенцій (угод), організацій, постіндустріального суспільства; еволюційній економічній теорії; неортодоксальній теорії добробуту; поведінковій економіці, або економічній психології, тощо) неокласика, як правило, закидає неприхильність до точної методології та зрілого методичного інструментарію. У цьому аспекті використаний М. Алле для характеристики класичного інституціоналізму термін “розповідь казок” має певний сенс. Але, по-перше, цей термін має відоме відношення й до неокласики. Чітка математична логіка, розрахунки й побудови, що вражають уяву своєю складністю, часто створюють лише ілюзію науковості, бо описують поведінку справді казкового героя — homo oeconomicus. По-друге, за справедливим зауваженням А. Шастітко, в інституційній “розповіді казок” містяться великі можливості для економічної інтуїції, уяви, виявлення тих аспектів економічних проблем, котрі з якихось причин поки що не стали об’єктом дослідження в межах інших напрямів економічної теорії¹. По-третє, наука, звичайно ж, не казка. Але будь-хто з тих, хто претендує на творчість, не має права заборонити їй починати саме з того, що вона вважає за потрібне, — з міфу, казки, аксіоми, фінансових розрахунків, бунту.

Попередницями класичного інституціоналізму справедливо вважаються класична політична економія, німецька фінансова наука та німецька історична школа. Остання розпочала з бунту проти космополітизму класики, неявно спираючись на багатообіцяючі, але не розвинуті належним чином інституційні ідеї німецьких учених. Таким чином, німецька фінансова наука з обгрунтованими нею постулатами колективних інтересів та інститутів кинула виклик методологічному індивідуалізму. Класичний інституціоналізм повстав проти неокласичної ортодоксії, піддавши жорсткій критиці її методологію й теорію.

¹ Шастітко А. Предметно-методологические особенности новой институциональной экономической теории / А. Шастітко // Вопросы экономики. — 2003. — № 1. — С. 38.

Цю традицію продовжують нові інституціоналісти (але не неоінституціоналісти²) в особі їхніх найкращих представників. На думку Д. Канемана, прийнята в економічній теорії передумова раціональності, що ідеалізується, вельми сумнівна, оскільки “людський вибір нерідко виявляється впорядкованим, хоч і не обов’язково раціональним у традиційному сенсі слова”³. Але чи можна вважати антиметодологію одного з напрямів економічної думки методологією іншого напрямку? Імовірно, лише в міру виникнення в заломленні критичних копій позитивно сформульованих інших методологічних постулатів. На наш погляд, їх наявність у класичному інституціоналізмі та його послідовникові — новому інституціоналізмі — очевидна.

Вихід за межі світоглядного принципу раціоналізму не вичерпується тут розробкою теорії неповної раціональності. Спираючись, окрім іншого, на прагматичну філософію Ч. Пірса, що заперечує картезіанське уявлення про гранично раціонального обчислюючого агента, Т. Веблен, Дж. Коммонс і В. Мітчелл робили акцент на ролі інерції та звичок, які багато в чому ірраціональні. Дистанціюючись від неокласики з її *homo oeconomicus*, класичний інституціоналізм обирає за об’єкт вивчення швидше усвідомлено, ніж неусвідомлено, *homo institutus* та скоріше неусвідомлено, ніж усвідомлено, — цілісну людину як біосоціальну істоту й, відповідно, економіку “в контексті”.

На тлі дефіциту глибоко абстрактних побудов і чітких дедуктивних викладень тим більше доречними уявляються емпіричні узагальнення, використання описових і еволюційно-соціологічних підходів. Це надало можливість виявити нові сенси у звичних категоріях та запропонувати новий, перспективний категоріальний апарат. Зрозуміло, класичному інституціоналізму бракує визначеності, цілісності й універсальності. Так, визначення інституту Т. Веблена як звичного способу мислення людей, котрий має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго⁴, навряд чи нагадує колективну діяльність, покликану контролювати індивідуальну діяльність, тобто визначення інституту Дж. Коммонса. Але не будемо дуже критичними, бо спочатку інститут як базова категорія нового напрямку економічної думки був покликаний відобразити настільки багату об’єктивну й суб’єктивну реальність, що важко вимагати вичерпного рівня універсальності його ідентифікації від піонерів, якщо й через століття не припиняються суперечки щодо змісту й точності категорій⁵,

² Сучасний неоінституціоналізм включає теорії прав власності, трансакційних витрат, суспільного вибору, економіки права, нову політичну економію, нову економічну історію та ін. Його головною відмінною рисою є методологічний індивідуалізм, прихильність до базових неокласичних постулатів.

³ *Белянин А. Дэниел Канеман и Вернон Смит: экономический анализ человеческого поведения (Нобелевская премия за чувство реальности) / А. Белянин // Вопросы экономики. — 2003. — № 1. — С. 17, 18.*

⁴ *Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. — М.: Прогресс, 1984. — С. 202.*

⁵ У зв’язку з цим дуже своєчасною й доречною є спроба подолання ототожнення категорій “інститут” та “інституція”, яке виникло через неточність перекладу з англійської на

до того ж частина нерідко ототожнюється з цілим, а особливе — із загальним. Наприклад, у економічній теорії організацій “прийняте трактування інститутів як *середовища* або *рамки* діяльності організацій”⁶ (виділено автором). Хіба “середовище” (ціле) та “рамки” (частина) тотожні? А якщо ні, то невже ці поняття є абсолютними субститутами? Риторичні питання.

Неприхильність до будь-якого жорсткого ядра, відсутність “центру кристалізації”, що задає характер і напрям досліджень, сприяли вільному творчому пошуку та, як результат, появі ряду перспективних теоретико-методологічних знахідок.

“Усі інститути, — писав Т. Веблен, — можна до певної міри назвати економічними інститутами. І це неминуче, оскільки точкою відліку слугує органічна цілісність усіх розумових стереотипів, сформованих у минулому”⁷. У цьому фундаментальному положенні сконцентрована безліч сенсів, і одним із головних є сенс глибокого взаємопроникнення всіх сфер людської життєдіяльності, їхньої взаємодії та визначальної взаємозалежності. Це означає, що економічні інститути взагалі й фінансові зокрема можуть мати переважно неекономічне походження, а будь-який економічний ноумен, феномен, процес тощо є до повної міри інституціональним.

У цьому контексті видаються дещо схоластичними суперечки інституціоналістів щодо тотожності понять “інститут” і “організація”. На думку Б. Шаванса, сила теорій, які ототожнюють зазначені поняття, полягає в тому, що вони часто включають внутрішньоорганізаційні правила в контекст ширшої системи; у них сама організація інституціоналізована правом, і проводиться паралель між правом та правилами внутрішнього розпорядку. До слабких місць цих теорій належить ігнорування істотних відмінностей між інститутом і організацією, котрі обумовлені ієрархічною й цілеспрямованою природою останньої, а також відмінностей між двома типами поділу праці — технічним і суспільним⁸.

російську й українську мови. В аж ніяк не схоластичній дискусії висловлюються різні думки щодо витоків, сутності, змісту, середовища та місії вказаних категорій, що, безумовно, сприяє розвитку інституціональних досліджень (див. докладно: *Иншаков О. Эволюционная перспектива экономического институционализма* / О. Иншаков, Д. Фролов // Вопросы экономики. — 2010. — № 9. — С. 63—77). Водночас, як свідчить історія науки, неточність перекладу не є для вченого нездоланною перешкодою. Набагато більшої гносеологічної шкоди завдають спроби категоріальної автаркії. За справедливим зауваженням О. Ананьїна, “жодне поняття не існує саме по собі. Воно завжди вписане в певний теоретичний контекст і лише в цьому контексті набуває свого значення” (див.: *Онтологические предпосылки экономических теорий* : сборник / под. ред. О. И. Ананьина. — М. : ИЭ РАН, 2011. — С. 6). Відповідним чином можуть модифікуватися й самі терміни. Учений приречений шукати шлях до істини між Сциллою категоріального догматизму, автаркії та Харібдою категоріального релятивізму й невизначеності.

⁶ Шаванс Б. Типы и уровни правил в организациях, институтах и системах / Б. Шаванс // Вопросы экономики. — 2003. — № 6. — С. 4.

⁷ Veblen T. Why is Economics not an Evolutionary Science? // Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / T. Veblen. — NY : Russel and Russel, 1961. — P. 72, 73.

⁸ Шаванс Б. Зазнач. праця. — С. 11.

Уявляється очевидним, що організація може бути названа інститутом тільки в разі абстрагування від усіх її характеристик, окрім інституційних. Як сукупність взаємодіючих акторів, а також умов, засобів, процесу, інститутів і результатів їхньої життєдіяльності, організація набагато ширша за інститут, тобто інституціональна лише до певної міри. Так само й інститут організаційний лише в певному сенсі. Наприклад, організація не тільки обмежує, а й вивільняє колективну та індивідуальну діяльність актора, відповідно, інститути в організаційному контексті можуть вважатися дозволено-обмежувачими.

Ното оесопомікус класики й неокласики індивідуальний, аісторичний, стаціонарний і рівноважний. Послідовна опозиційність йому в такій якості не могла не привести класичний інституціоналізм до визнання соціальної обумовленості, колективності й еволюційності інститутів. Ключовим механізмом останніх є штучний відбір, що здійснюється економічними суб'єктами в приватних організаціях із допомогою судових процедур і політичного процесу. Відбір припускає представницький набір уже наявних інститутів. Але яким є їх походження? Хоча різні його варіанти й обговорюються в неоінституціоналізмі⁹, для ното оесопомікус це, як правило, байдуже, бо його інститути задані та рівноважні. При цьому людські інститути субстанційовані й процесуальні. Важко погодитися з тим, що їх джерелом може бути що завгодно — владні структури, звичаї, звички, ініціатива, як припустив Дж. Коммонс¹⁰. Утім, якщо не що завгодно, то що? Це питання залишається відкритим.

Неоінституціоналізм є гносеологічною відповіддю неокласики на бунт класичного інституціоналізму та небезпідставно розглядається як узагальнений неокласичний підхід¹¹. На наш погляд, становлення й розвиток неоінституціоналізму є результатом двоєдиного процесу: неокласичного імперіалізму як ключової складової імперіалізму економічного та неекономічної відповіді на його виклики. Така відповідь виявляється, зокрема, у прориві “захисної оболонки” неокласики та корозії її “жорсткого ядра”. Відповідно, неоінституціоналізм може бути представлений як форма й результат руху суперечності між вузькоекономічною методологією неокласики та не адекватними їй евристичному потенціалу об'єктами. Намагаючись освоїти останні, підпорядкувати їх своєму “статуту”, неокласика поступово втрачає власну ідентичність, можливо, навіть непомітно для самої себе.

Зрозуміло, що цілковитого переродження не відбулося. Неокласиці поки що вдається утримувати інститути на службі ното оесопомікус, який надає перевагу спонтанному порядку перед організованим. У чому це виражається?

⁹ Наприклад, В. Тамбовцев звертає увагу на свідоме введення (примусове або за домовленістю) та спонтанне виникнення інститутів (див. докладно: Тамбовцев В. Возникновение институтов: методологический и индивидуалистический подход / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. — 2010. — № 11. — С. 83—96).

¹⁰ Див.: Шаститко А. Знач. праця. — С. 34.

¹¹ Там само.

По-перше, у самому визначенні інститутів як “правил гри”, набору неформальних і формальних норм та механізмів примушення до їх виконання підкреслено операціональне й функціональне. У такому вигляді інститути значущі лише для пояснення поведінки економічних суб’єктів та впливу на їхні рішення щодо ефективності використання ресурсів. Тому інформаційна й координаційно-розподільна функції інститутів виглядають практично вичерпними.

По-друге, увесь набір норм і правил шикується за камертоном раціональності як супернорми. Тому ті чи інші інститути виступають і передумовою раціональної поведінки економічного суб’єкта, й результатом його вибору з наявного набору знов-таки за критерієм раціональності. По-третє, альтруїстична, або жертвна, поведінка¹² залишається поза увагою неоінституціоналістів. Отже, неформальні норми вивчаються переважно як формальні, точніше у формалізованому вигляді, а формальні норми оцінюються в координатах економічних витрат і вигід.

Утім, незважаючи на прихильність до “жорсткого ядра” неокласики, неоінституціоналізм їй не тотожний. Не без впливу класичного інституціоналізму йому вдається спостереження за економічним суб’єктом не тільки крізь неокласичну призму. У результаті в останнього виявляються нові, системні, риси: він знаходить певну систему прав власності, а замість статусу єдиного й неподільного “чорного ящика” освоює статус системно влаштованої організації зі своєю рутиною, обмінами, контрактами; життєво важливими для нього стають не лише звичайні фінансові показники (ціна, витрати, прибуток), а й цілий набір незвичайних (якість, штрафні санкції, дотримання контракту тощо)¹³. Небезпроблемними виявляються також взаємодії економічних суб’єктів: вивчаються зміст і різні аспекти трансакційних витрат. Хоча еволюція інститутів розглядається переважно у вигляді процесу формалізації неформальних норм, порівняно з ортодоксальною рівновагою це крок уперед.

Час покаже, якими є межі самозаперечення ортодоксальної неокласики в зіткненні з невласливим їй об’єктом. А поки що можна констатувати, що сила та слабкість класичного й нового інституціоналізму зумовлені відсутністю в них достатньо чіткої й завершеної базової теорії, причому не меншою мірою, ніж сила та слабкість неоінституціоналізму — наявністю такої теорії (картезіансько-неокласичної). Питання адекватної базової теорії залишається відкритим.

¹² Ходжсон Дж. Привычки, правила и экономическое поведение / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. — 2000. — № 1. — С. 40.

¹³ Шаститко А. Знач. праця. — С. 33.